

<https://doi.org/10.62837/2024.9.203>

SƏMƏDOVA MƏLAHƏT

ADPU

Üzeyir Hacıbəyli, 68

malahat.samadova@yahoo.com

KONSEPTLƏR – MƏDƏNİ İNFORMASIYANIN İFADƏ FORMALARIDIR

Xülasə

Koqnitiv linqvistika müasir dünya dilçiliyində konsepsiya paradigmasında öz yerini tutmuşdur. Müasir dövrdə məhz koqnitiv linqvistikanın yaranması və inkişafı bu dövr dilçiliyinin ən vacib problemlərindən biridir. Koqnitiv dilçilik dili məlumatın transformasiya və kodlaşdırılmasında müəyyən rol oynayan koqnitiv mexanizm kimi oyrənir. Kök söz yuvalarına daxil olan komponentlərin semantik strukturunun konseptologiya müstəvisində araşdırılması müasir türkologiya dilçiliyi üçün tamamilə yeni sahədir. Psixolinqvistik mövqeyində konsept milli mədəni şüurda mövcud olub, semantik sahənin invariant mənası kimi dəyərləndirilir. Potensial mənaları səciyyələndirən vahidlər olan konseptləri dil, şüur və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən dinamik hadisələr kimi nəzərdən keçirsək, onda demək olar ki, onlar bütün fenomenlərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində diskursiv səviyyədə özünü biruzə verir. Linqvokulturoloji yanaşmada konsept geniş mədəni fon təşkil edən çoxsaylı struktura malikdir. Konseptin məzmunu iki əsas hissədən ibarətdir: anlayış və mədəni fon. Konseptin anlayış hissəsi sözün leksik mənasının əsasını təşkil edir və leksikoqrafik mənbələrdə qeyd olunur. Mədəni fon sözün konnotasiyasını formalaşdırır və qismən lüğətlərdə əks olunur.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, tarixi təkamül, morfoloji ifadə vasitələri, semantik struktur, derivation məna.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, историческая эволюция, морфологические средства выражения, семантическая структура, производное значение.

Key words: cognitive linguistics, historical evolution, morphological means of expression, semantic structure, derivative meaning.

Müxtəlif dillərin semantik fəzasının quruluşunu müəyyənləşdirərkən dilçilər insanın koqnitiv fəaliyyətinin xüsusiyyətləri barədə məlumat əldə edirlər. Koqnitiv linqvistika termini 1989-cu ildə Duysburq şəhərində Rene Dirven tərəfindən təşkil olunmuş simpoziumda yaranmışdır və bir çox Avropa alimləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Koqnitiv dilçilik informasiyanın ötürülməsi, təsviri və təşkili olan dilin araşdırılmasını özündə ehtiva edən dilçilik cərəyanıdır. Bu zaman dil formaları öz-özlüyündə avtonom şəkildə deyil, insanın həyata və cəmiyyətə baxışları prizmasından və onların konseptləri baxımından təsvir olunur. Burada insanın həyat təcrübəsi və ətraf mühitin təsviri ehtiva olunur. Koqnitiv dilçiliyin özünəməxsus

terminləri mövcuddur. Müasir dilçilik ədəbiyyatının araşdırılması bu qəbildən olan anlayışları müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Lakin bunların bəziləri hələ də mübahisəli olaraq qalır.

“Konsept”, “konseptlər”, “dilin semantik fəzası”, “dünyanın dil mənzərəsi” kimi ifadələr deyilənlərə misal ola bilər. Bu terminoloji anlayışların məna nüvəsini, əlbəttə, konsept anlayışı təşkil edir. Köksöz yuvalarının konseptologiya baxımından tədqiqi çox aktualdır. Konsept semantika nəzəriyyəsində əsas yerlərdən birini tutur.

Məlumdur ki, müxtəlif xalqların konsept anlayışı öz tərkibinə və struktur quruluşunun prinsiplərinə görə fərqlidir. Dünya dillərinin tipoloji tədqiqatları prosesində, iki dilin kontrastiv öyrənilməsi və xarici dillərin tədrisi zamanı bu fərqlər çox hiss olunur. Koqnitiv semasiologiyaya qədərki dövrdə bəzi problemlər düzgün araşdırılmırdı. Fikrimizcə, dilin semantik fəzası semem yığını deyil, çoxsaylı və müxtəlif struktur birləşmələrin və qrupların kəsişməsi və birləşməsi nəticəsində yaranan çox mürəkkəb şəbəkəyə bənzər sistemdir. Bu şəbəkə məna nüvəsini kənar anlamlarla, konnotativ sememlərlə birləşdirən zəncirlər və sikllərdir. Bu münasibətlə dilin koqnitiv fəzasında konseptlərin yerini müəyyənləşdirir. Semantik fəzada yerləşən mənalardan münasibətləri hər hansı milli koloriti, etnik semantikanı özündə ehtiva edir. Konseptosferin milli özəlliyi dillərin semantik fəzasının milli xüsusiyyətləri ilə əks olunur. Müxtəlif dillərin köksöz yuvalarında oxşar konseptlər fərqli əlamətlər əsasında qruplaşa bilər. Dilin semantik fəzası və konseptosfer – hər ikisi təfəkkür kateqoriyalarıdır. Beləliklə, dildə sistem münasibətlərin və milli sematik fəzanın araşdırılması dünyanın dil mənzərəsinin iki dəfə modelləşdirilməsi sayıla bilər. Təfəkkür kateqoriyaları sayılan dilin semantik fəzası və konseptlər anlayışları arasındakı fərq bundan ibarətdir ki, məna bilavasitə dil işarəsinə aiddir. Konseptosfer anlayışının elementi olan konseptin isə konkret dil işarəsinə heç bir aidiyyəti yoxdur. O müxtəlif dil işarələri ilə ifadə oluna bilər və dil sisteminə bilavasitə təcəssüm olunmaya bilər. Belə bir fikir mövcuddur ki, konsept dil işarələrinə - sözlərə alternativ hesab edilən jestlər və mimika, musiqi və rəngkarlıq, heykəltəraşlıq və rəqslərlə də ifadə oluna bilər. *“Konsept”* və *“anlayış”* terminləri tarixi dubletlərdir. Rus dilində *“anlayış”* (понятие) sözünün latın dilində kalkası *“conceptus”*dur. Lakin müasir elmi dildə bu terminlər fərqləndirilir. İ.A.Şirşov bu ifadələri belə izah edir: Konsept söz işarəsinin məzmun hissəsidir. O, xalqın mənəvi, ruhi və maddi həyatını əks etdirən anlayışları özündə əks etdirir. Xalqın həyatının tarixi köklərini ehtiva edir. Konseptin əsasını təşkil edən anlayış xüsusi potensiala malikdir və diferensiaslaşa bilər. Konseptin linqvokulturoloji aspekti belə müəyyənləşdirir: Konsept – təfəkkür prosesində çoxsaylı əşya və anlayışları ifadə edir. Konsept lüğəvi mənanın insanın şəxsi həyat təcrübəsi ilə vəhdətindən ibarətdir. İnsanın həyat təcrübəsi nə qədər zəngindir, onun istifadə etdiyi konseptlər də bir o qədər çoxdur.

E.S.Kubryakova bu fikirdədir ki, konsept – bizim şüurumuzun mental və psixi resurslarının və həyat təcrübəmizi əks etdirən biliklərin informasiya

strukturudur. Konsept – yaddaşı, mental leksikonu, konseptual sistemi dünyanın ümumi mənzərəsini özündə əks etdirən insan şüurunun vahididir [141, s. 42-48].

İ.V.Evseeva konsepti insan şüurunda obyektiv baxımdan mövcud olan dinamik xarakterli koqnitiv affekt əlaməti kimi təsvir edir. Koqnitiv aspekt əşyanın sintaqmatik münasibətlərində doğan və mətndə öz ifadəsini tapan paradiqmatik strukturudur. Dildə şüur zaman, tale, vicdan, hakimiyyət, azadlıq kimi anlayışları əks etdirir. Bu sözlərdə ifadə olunan nitq hissələri, ilk növbədə adlar sübut edir ki, onlar substantiv səciyyə daşıyır. Konseptlər – mədəni informasiyanın ifadə formalarıdır. Dillər fərqlidir. Bu fərqlilik çoxsaylı konseptləri ifadə edir, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri dərk etməyə imkan yaradır. Konseptual sistem bir çox tədqiqatçılar tərəfindən insanın ətraf aləm haqqındakı təcrübəsini əks etdirən biliklər və mülahizələr sistemi kimi araşdırılır. Konseptual sistem- mental səviyyə və ya mental psixi təşkidir. Bu mental psixi təşkidə insan şüuruna məxsus bütün konseptlərin məcmusu, onların müəyyən bir qanun ilə düzülüşündə öz əksini tapmışdır. Konsept ikitərəfli səviyyəyə malikdir. Konsept- hər hansı bir dildə danışan bir nəfərə deyil, eyni zamanda həmin linqvokulturoloji sosioma aid olan bütün insanların təfəkkür tərzidir. Konsept öz növbəsində dil ifadələrinin məzmunu, mənasının anlayış komponenti kimi dəyərləndirilərək mücərrəd məntiqi mahiyyət kimi deyil, ictimai-mədəni baxımdan şərtlənmiş mental mahiyyət kimi dərk olunur. Konsept müəyyən adı olan və insanın dünya haqqındakı mədəni təsəvvürünü ifadə edə bilən dil vahididir. Bütün araşdırmalar tədqiqindən bu qənaətə gəlmək olar ki, konsepti tam ifadə edə bilən bir tərif yoxdur. Konsept sözün mənası ilə bilavasitə əlaqədardır. Konsept sözün lüğəvi mənasının insanın şəxsi təcrübəsi ilə əlaqəsindən yaranır. Hər bir konsept mürəkkəb mental kompleksi özündə ehtiva edir, onun məzmununda insanın obyektə və onun komponentlərinə münasibəti ifadə olunur. Bu mental kompleksə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Ümumbəşəri və universal komponent;
- 2) Müəyyən mədəni əhatə dairəsində insanın həyatı ilə əlaqədar milli aspekt;
- 3) İnsanın müəyyən ictimai təbəqəyə aidiyyətini bildirən ictimai aspekt;
- 4) Şəxsin hər hansı yaş və cins qrupuna aid olduğunu göstərən qrup aspekti;
- 5) Şəxsin təhsili, tərbiyəsi, psixofizioloji xüsusiyyətləri, individual təcrübəsi ilə əlaqədar individual – şəxsi aspekt [130, s. 91-97].

İnsan ətraf mühiti hissiyyat orqanlarının köməyi ilə dərk edir. Burada sensor təcrübə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İkinci üsul, insanın fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqədardır. Bu sadalanan məsələlərdə şəxsiyyətin dil təması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Konsept insana dil formaları ilə çatdırılır. Nəhayət, insan konsept vasitəsilə ifadə olunan mənalara müstəqil təfəkkür vasitəsilə qavrayır. Konsept anlayışı şüur və mədəniyyət anlayışlarını linqvistikanın, koqnitologiyanın, kulturologiyanın, psixologiyanın, fəlsəfənin yeni aspektlərini özündə ehtiva edir.

Riyazi məntiqdə konsept termini ilə anlayışın məzmunu ifadə olunur. Burada konsept məna termininə sinonim kimi götürülür. Sözün mənası dil normaları

tərəfindən qəbul olunmuş əşya və ya əşyalardır, konsept isə sözün mənasıdır. Mədəniyyət haqqındakı elmdə konsept termini mücərrədləşdirilərək mədəni məzmunundan ayrılır. Xüsusən freym nəzəriyyəsi, onun metod və üsulları yalnız bütövlükdə söz yaradıcılığına deyil, leksik-qrammatik köksöz yuvalarına da tətbiq olunmağa başladı.

İ.V.Evseeva “Rus dilinin söz yaradıcılığı sisteminin kompleks modelləşdirilməsi” adlı əsərində leksik köksöz yuvalarını dünyanın dil mənzərəsinin bir fragmenti kimi təqdim edir. O, köksöz yuvalarını koqnitiv istiqamət çərçivəsində öyrənməyə çalışır və öz araşdırmalarını rus dilçiliyində köksöz yuvalarının tədqiqinə yeni yanaşma adlandırır [130, s. 98-101]. İ.V.Evseevanın fikrincə, hər bir söz yaradıcı vahid iki funksiya yerinə yetirir:

- 1) dünya haqqında sistemli informasiyanı özündə ehtiva edən dil vahidi;
- 2) konsept və dil sisteminin xüsusiyyətlərini ifadə edən dil vahidi.

İ.V.Evseeva kompleks vahidlərin araşdırılması tarixində yeni istiqamət yaratmışdır. Köksöz yuvalarının koqnitiv baxımdan modelləşdirilməsi bu istiqamətin əsasını təşkil edir. Bu istiqamətə əsasən hər bir leksik köksöz yuvası insanın əqli fəaliyyəti ilə əlaqədar olan informasiyanı qoruyur, modellər əsasında qaydaya salır və təzələyir [130, s. 91-97].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979
3. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989
4. Асланов В. Историческая лексикология азербайджанского языка. Баку, 1979
5. Azat Rahmeti. Türkcede sitat mefhumu ve bunun ilə ilgili tabirler. İstanbul, 1965
6. Caferoğlu A. Türk dili tarihi. İstanbul, 1964

Концепты являются формами выражения культурной информации

Резюме

Когнитивная лингвистика уже заняла свое место в концептуальной парадигме современного языкознания. Развитие когнитивной лингвистики в наше время является одной из важнейших проблем языкознания этого периода. Когнитивная лингвистика изучает язык как когнитивный механизм, играющий определенную роль в преобразовании и кодировании данных. Изучение семантической структуры компонентов, включенных в словообразовательные гнезда в концептуальном контексте, является совершенно новой областью современной тюркологической лингвистики. Эта концепция существует в психолингвистической ситуации в национально-культурного сознания и рассматривается как инвариантный смысл семантического поля. Если мы

рассмотрим концепты с потенциально значимыми единицами как динамические события, обеспечивающие взаимоотношение языка, сознания и культуры, они могут почти отображаться на дискурсивном уровне во взаимосвязи всех феноменов. В лингвокультурологическом подходе концепт имеет ряд структур, формирующих широкий культурный фон. Содержание концепта состоит из двух основных частей: понятия и культурного фона. Часть понятия составляет лексический смысл слова и упоминается в лексикографических источниках. Культурный фон формирует коннотацию слова и частично отражается в словарях.

SAMADOVA MALAHAT **CONCEPTS ARE FORMS OF EXPRESSION OF CULTURAL** **INFORMATION**

Resume

Cognitive linguistics has already taken its place in the concept paradigm in contemporary world linguistics. The emergence and development of exactly cognitive linguistics in modern times is one of the most important problems of this period linguistics. Cognitive linguistic studies the language as a cognitive mechanism playing a certain role in transformation and coding of data.

Investigating the semantic structure of the components included in the root words in the conceptual context is a completely new field for contemporary Turkish linguistics.

The concept has existed in national cultural consciousness in its psycholinguistic situation and is regarded as the invariant meaning of the semantic field.

If we consider concepts with potentially meaningful units as the dynamic events interconnecting language, consciousness, and culture, they can almost be displayed at the discursive level in the interconnection of all phenomena.

In a linguoculturological approach, the concept has a number of structures forming a broad cultural background. The content of the concept consists of two main parts: notion and cultural background. The part of notion constitutes the lexical meaning of the word and is mentioned in lexicographic sources. The cultural background forms the connotation and is partly reflected in the dictionaries.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məmmədova Qəribə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur